
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY

Studia Filologiczne z. 38, Filologia Polska (16)

FRANCISZEK NOWAK

**SZYK WYRAZÓW I WYPOWIEDZEŃ W PRACACH
PISEMNYCH UCZNIÓW KLAS ÓSMYCH SZKOŁY
PODSTAWOWEJ (FRAGMENT WIĘKSZEJ CAŁOŚCI)**

Troską każdego polonisty jest wdrożenie do jasnego, poprawnego i estetycznego wypowiedzania się w języku ojczystym. W procesie wieloletniego oddziaływania każdy uczeń uzyskuje pewną sprawność posługiwania się językiem, a zatem zdolność komunikowania się z otoczeniem. Zachodzi tu również zjawisko sprzężenia zwrotnego, to znaczy sprawność werbalna działa na sprawność umysłową i odwrotnie.

Niebagatelną rolę w procesie nauki o języku pełni świadomość dydaktyczna nauczyciela. Chodzi nie tylko o to, czego nauczyć, ale i jak nauczyć. Jak skorelować treść nauczania z praktyką językową i możliwościami percepcyjnymi ucznia. Każdy nauczyciel polonista powinien zakładać, że osiągnął tylko część wiedzy, a granice poznania są jeszcze daleko poza nim.

Powyższe wnioski nasunęły mi się, kiedy rozpocząłem badania nad szykiem wyrazów i zdań w pracach uczniowskich. Zrozumiałem, ile jest jeszcze nieodkrytych miejsc, zarówno w metodach badawczych, jak i materiale teoretycznym. Praca ta zmuszała do rozwiązania mnóstwa szczegółowych problemów, odnoszących się do budowy zdania pojedynczego i złożonego, które niejasno lub rozmaicie w różnych podręcznikach były wyłożone.

Taki jest chyba walor każdej pracy o języku, że zmusza do ogarnięcia całości wiedzy. Ostatecznie najbardziej skorzysta na tym każdy uczeń.

1. Rola języka pisanego w kształtowaniu językowym ucznia

Program szkoły podstawowej dużo miejsca poświęca kształtowaniu sprawności językowej. Jest to osobny dział programu nauczania. Jednocześnie ćwiczenia

w mówieniu i pisaniu są korelowane z wiadomościami teoretycznymi z nauki o języku.

Widzimy to na przykładzie celów kształcenia wymienionych w programie. W zakresie wiedzy jest nim "wyposażenie uczniów w wiadomości o budowie i zasadach funkcjonowania języka jako środka porozumiewania się i tworzenia literatury"¹, w zakresie umiejętności "wyrobienia sprawności w posługiwaniu się językiem jako narzędziem porozumiewania się oraz wyrażania myśli i uczuć w mowie i piśmie".²

Uczeń kształci się w szkole w operowaniu językiem pisanym i mówionym. Język mówiony charakteryzuje się innymi właściwościami niż pisany. Służy do doraźnego przekazywania treści. Jest swobodny i mniej precyzyjny; zdania są raczej krótkie, często występuje potok składniowy. Pewne wykolejenia w tym języku traktujemy pobłaźliwie, gdyż rygorystyczne przestrzeganie normy językowej byłoby sztuczne i niemożliwe do zrealizowania.

Zupełnie inne cechy posiada język pisany "użycie języka pisanego znamionuje się usilną i świadomą pracą nad słowem, a jego zależność od normy i dbałość o realizację tej normy jest znacznie większa niż w języku mówionym".³ Musi być bardziej zrozumiały i jednoznaczny niż język mówiony, ponieważ pełni więcej funkcji. Dbałość o wyrażoną treść zaznacza się w przejrzystej kompozycji i zwięzłości, stosowaniu bardziej urozmaiconych środków językowych, bogatszych i bardziej różnorodnych konstrukcji składniowych, starannym doborze słownictwa. Największe jednak znaczenie posiada dla kształtowania poczucia normy językowej. W języku pisanym nie może być od niej odstępstw. Jak podaje poradnik kultury języka polskiego: "norma to zbiór zaaprobowanych przez dane społeczeństwo jednostek językowych oraz reguł określających zasięg realizacji związków między tymi jednostkami w tekstach. Wyrazem aprobaty jest społeczny zwyczaj używania określonych środków językowych - uzus językowy".⁴

Używanie poprawnego języka pisanego może stać się instrumentem rozwoju ucznia. Uczeń powinien umieć dobrać odpowiednie środki językowe i właściwie ich użyć w stosunku do zamierzonej funkcji wypowiedzi lub celu odbioru. Kształcenie sprawności w posługiwaniu się językiem pisanym jest w pewnym stopniu zadaniem zintegrowanym z całą nauką szkolną. Sprawność w tym zakresie jest niezwykle potrzebna uczniowi, gdyż na każdym szczeblu nauczania uczący się wykorzystuje różne formy wypowiedzi pisemnych. Jakże częstym zjawiskiem jest niska efektywność sprawdzianów z przedmiotów nauczania w szkole podstawowej. Uczeń podczas sprawdzianu z historii czy geografii staje przed dwiema trudnościami: musi w krótkim czasie odpowiedzieć prawidłowo na szereg pytań i ująć swoją wiedzę w logiczne sformułowanie. Z powodu niskiej sprawności w posługiwaniu się językiem pisanym pisze więc zdania urwane, o wykolejonej

budowie, z błędami w zakresie szyku. W konsekwencji nie nadają z odpowiedzią na pytania i popełnia w nich błędy rzeczowe. Zatem sprawność językowa, zwłaszcza w zakresie języka pisanego, jest jednym z podstawowych narzędzi myślenia i uczenia się. Napisanie tekstu wymaga niekiedy przeprowadzenia tak samo ciężkich operacji myślowych, jak przy rozwiązywaniu zadania matematycznego. Przypomina zadanie, w którym znamy treść, mamy wszystkie dane, lecz musimy ją ułożyć w tak logiczną całość, by żaden z elementów ze sobą nie kolidował.

Osiągnięcia sprawności w posługiwaniu się językiem wymaga określonych zabiegów dydaktycznych. Mają one na celu przede wszystkim "1. Wyposażyć ucznia w różnorodne środki językowe służące wyrażaniu myśli i uczuć oraz nauczyć go świadomego i celowego posługiwania się tymi środkami. 2. Zapoznać uczniów z różnymi możliwościami ukształtowania treści w określonej formie wypowiedzi."⁵

Droga wiedzy przez odpowiednie ćwiczenia kształcające sprawność językową. W dziale nauki o języku za najważniejsze uznaje się służące wyżej wymienionemu celowi zagadnienia składniowe, jako najbardziej praktycznie przydatne i kształcające umiejętności wypowiedziane w mowie i piśmie. Materiał nauczania zaleca, począwszy od klasy czwartej, opanowanie coraz trudniejszych w redagowaniu form wypowiedzi i nabywanie w drodze ćwiczeń coraz większych umiejętności w posługiwaniu się językiem pisanym.

2. Braki w zakresie badań nad szykiem wyrazów i wypowiedzeń języka pisanego

Praktyka dydaktyczna w zakresie nauczania kultury języka pisanego nasuwa spostrzeżenia, że pewną liczbę błędów gramatycznych w pracach pisemnych uczniów stanowią odstępstwa od normy w szyku wyrazów i wypowiedzeń. O ile teoria dotycząca wymienionego problemu, to znaczy zagadnienia normatywne związane z szykiem wyrazów i wypowiedzeń w języku polskim, otrzymały pewne miejsce w podręcznikach i poradnikach językowych, o tyle brak jest badań nad frekwencją w tekstach schematów budowy wypowiedzenia pojedynczego i szykiem wypowiedzenia złożonego. Nie ma również materiału statystycznego dotyczącego najczęstszych odchyłeń od normy językowej w zakresie szyku.

Zjawisko komplikuje się tym bardziej, że "ze względu na wielość czynników decydujących o układzie wyrazów, na krzyżowaniu się różnych tendencji w tym zakresie - normy syntaktyczne dotyczące szyku są mało sprecyzowane, a zarazem nietrwałe, podlegają szczególnie często doraźnym naruszeniom".⁶

Ogólne zasady dotyczące szyku wyrazów w języku polskim są znane, przyto-

czmy je za popularnym wśród uczniów słownikiem: "Szyk wyrazów w języku polskim jest w znacznej mierze swobodny, ale nie dowolny. Pozycja wyrazu w zdaniu zależy przede wszystkim od tego, na co chcemy zwrócić w swojej wypowiedzi specjalną uwagę, a także od ustalonego przez tradycję zwyczaju językowego, związku treściowego ze zdaniem poprzednim, czynników uczuciowych i rytmicznych."⁷

Podobnymi zasadami rządzi się szyk wypowiedzeń: "Układ zdań w zdaniu złożonym, podobnie jak układ wyrazów, jest swobodny, ale nie dowolny."⁸

Wiele miejsca sprawom szyku poświęca w swojej pracy Stanisław Jodłowski. Zaraz na samym początku stwierdza; "Traktowanie zatem polskiego szyku wyrazów jako swobodnego nie jest słuszne. Zmienność szyku pewnych członów zdania jest ściśle normowana odpowiednimi czynnikami, bądź natury obiektywnej, gramatycznej, bądź natury subiektywnej, stylistycznej. Taki lub inny szyk wyrazów w danym kontekście jest uzasadniony i zazwyczaj nie byłoby go można zmienić bez naruszania bądź sensu zdania, bądź postawy emocjonalnej."⁹

W dalszej części rozdziału poruszającego zagadnienia szyku ten sam autor wyróżnia rodzaje lokalizacji głównych członków wypowiedzenia, do których zalicza podmiot, orzeczenie, dopełnienia, okoliczniki i określenia predykatywne. Każdy z wymienionych członów zdania może według Jodłowskiego wystąpić: po 1. w funkcji nawiązującej w normalnym, spokojnym toku wypowiedzi, po 2. w funkcji rozwijającej w normalnym, spokojnym toku wypowiedzi, po 3. w funkcji rozwijającej w emocjonalnie odwróconym toku wypowiedzi, po 4. w funkcji nawiązującej w emocjonalnie odwróconej wypowiedzi. W wymienionych rodzajach lokalizacji nie została uwzględniona przydawka, którą autor nie zalicza do członów zasadniczych, to znaczy takich, których umiejscowienie dokonuje się w trakcie samej predykcji.

Przydawka "jest elementem przyrzecznikowym, wiązany z odpowiednim rzeczownikiem w grupę imienną jakby przedzdaniowo, przed wyznaczeniem tej grupie funkcji rozwiniętego członu o charakterze podmiotu, orzecznika, dopełnienia czy okolicznika."¹⁰ Jeśli chodzi o przydawkę, to zagadnienia normatywne związane z jej lokalizacją są szeroko reprezentowane w podręcznikach i poradnikach. Podobnie jest w pracy Jodłowskiego, który poza tym zajmuje się jeszcze rodzajami lokalizacji elementów obudowy wypowiedzenia i lokalizacji zaimka *się*.

Kolejność wypowiedzeń składowych w wypowiedzeniu złożonym ten sam autor rozpatruje oddzielnie w obrębie wypowiedzeń złożonych współrzędnie i podrzędnie. Tematem zasadniczym jest lokalizacja wypowiedzenia podrzędnego w stosunku do nadrzędnego, zgodne z wcześniej zaprezentowanymi, opracowanymi dla wypowiedzenia pojedynczego, czterema rodzajami szyku. Dodatkowo szyk wypowiedzeń analizuje autor w obrębie stosunków przestrzenno-czasowych, przy-

czynowo-skutkowych, logicznych i przedstawieniowych.

Wcześniej interpretacją zasad polskiego szyku wyrazów zajął się Stanisław Szober, tak tłumacząc rozmieszczenie wyrazów w zdaniu: "W toku opowiadania lub rozmowy naturalny szyk wyrazów w zdaniu układa się w ten sposób, że naprzód wysuwane są wyrazy wskazujące na szczegóły już znane bądź z poprzedniego toku opowiadania czy rozmowy, bądź z sytuacji zewnętrznej; na koniec zdania wysuwane natomiast bywają wyrazy zawierające jaki szczegół nowy."¹¹ Wyraz lub grupę wyrazów podającą szczegóły znane nazwał członem utożsamiającym, zaś wyrazy wprowadzające nowe informacje - członem rozróżniającym.

Problematyką szyku zajmował się również Zenon Klemensiewicz. Podkreślał ważkość tego zagadnienia "Ważność zagadnienia szyku nie trzeba dowodzić. Zarówno w opisie formy zdania, jak przy wydobywaniu różnych jego odcieni znaczeniowych względ na szyk może odegrać wybitną rolę. Dotyczy to zwłaszcza składni stylistycznej, kiedy analiza zdania ma ująć i wskazać prócz jego zawartości komunikatywnej współczynniki uczucia i woli (...) Wyniki dotychczasowych badań nad polskim szykiem są raczej nikłe".¹² W dalszej części swojej pracy autor krytykuje niedostatki ujęcia Szobera, zarzucając mu operowanie pozajęzykowymi pojęciami "podmiotu psychologicznego" i "orzeczenia psychologicznego" oraz analizowanie bardzo małej ilości faktów. Tym samym nie można mówić o typowości, a zatem prawdziwości wniosków. Klemensiewicz sugeruje "Należałoby tedy - moim zdaniem - podjąć badania nad lokalizacją podmiotu i orzeczenia jako podstawowym i wyjściowym problemem szyku zdania, unikając niedostatków metody Szobera."¹³ Zaproponowana metoda badawcza zakłada oparcie się na obfitym materiale przykładowym, na dążeniu do objaśniania zagadnień szyku przez analizę gramatyczną i przy pomocy pojęć gramatyczno-syntaktycznych. Ostatni postulat zaleca badać nie pojedyncze wyrwane z kontekstu zdania, lecz całą wypowiedź.

Opierając się na przedstawionych wyżej wytycznych Klemensiewicz zbadał lokalizację podmiotu i orzeczenia, ale w zdaniach izolowanych; pominął więc ostatni postulat. Wśród 1400 przykładów stwierdził przewagę szyku P - 0 (około 75 % przypadków), przed szykiem 0 - P (około 25 % przypadków).

Żadna z omówionych prac nie przynosi zatem odpowiedzi na pytanie, jakie są najczęściej używane schematy szyku wyrazów i szyku wypowiedzi w języku polskim. Potwierdza tu moje przypuszczenia opinia *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*: "Pojęcie językoznawcze szyku wiąże się ściśle z przekonaniem, że w językach istnieją idealne (systemowe) - schematy składniowe, nazywane wzorcami składniowym, np. S + P + O (Subiekt + Predykat + Obiekt), które w konkretnych aktach mowy wypełnia wyrazami (*Ojciec kocha syna*). Stąd szczegółowe analizy szyku danego języka powinny się opierać na kompletnym opisie wszy-

stkich wzorców. Dla polszczyzny jeszcze go nie wykonano, toteż i problematyką szyku zajmowano się dotąd przyczynkowo”.¹⁴

Obszerną i skomplikowaną problematyką szyku zajęły się także podręczniki metodyczne. W *Metodyce nauki o języku polskim* nic nie mówi się na temat szyku. Dopiero Jerzy Podracki umieszcza wskazówki dotyczące nauczania szyku w *Dydaktyce składni polskiej*.

3. Obecność problematyki szyku wyrazów i wypowiedzeń w programach i podręcznikach szkoły podstawowej

Zagadnienia związane z szykiem wyrazów i wypowiedzeń nie są również w wystarczającym stopniu obecne w programach i podręcznikach szkolnych. Potwierdza to Podracki, pisząc: “W programie nauczania przewiduje się omówienie zagadnienia szyku wyrazów i wypowiedzeń głównie w klasie 7. (...). W klasach młodszych wspominało się jedynie o pozycji podmiotu w stosunku do orzeczenia oraz o miejscu przydawek i dopełnień (klasa 6). W obrębie szkolnego aparatu pojęciowego, wypadałoby raczej mówić cały czas o szyku części zdania (składników), a nie o szyku wyrazów”.¹⁵

Analizę obecności problematyki szyku w programie szkoły podstawowej należy rozpocząć od klasy czwartej, kiedy to rozpoczyna się systematyczny kurs nauki o języku. W programie nauczania dla tej klasy znajdujemy tylko pewne hasła programowe, luźno związane z interesującą nas problematyką, które nie formułują rzecz jasna zaleceń dotyczących nauczania szyku. Takie na przykład ćwiczenia redakcyjne w budowaniu zdań czy budowa zdania pojedynczego mogą sugerować dociekliwemu poloniście możliwość wprowadzenia ćwiczeń i wiadomości z zakresu szyku.

Wobec braku odpowiednich haseł programowych, nie jest nic powiedziane na temat szyku w wiadomościach z gramatyki, w podręczniku dla klasy czwartej.

W klasie piątej, podobnie jak w klasie poprzedniej, pośrednio wiążą się z tematyką szyku hasła programowe w dziale “Ćwiczenia redakcyjne”. Ze względu na poszerzenie wiadomości w rozdziale zatytułowanym “Budowa zdania” pojawia się na końcu to, co nas najbardziej interesuje: “Przydawka, dopełnienie i okolicznik; ich miejsce w zdaniu”.¹⁶ Z kolei w obowiązującym od 1982 roku podręczniku zagadnienia te nie są uwzględnione.

W dziale ćwiczeń tego podręcznika znajdujemy tylko jedno ćwiczenie odnoszące się do szyku “Zastąp przydawki wyrażone rzeczownikami z przymiotnikami przydawkami wyrażonymi przymiotnikami. Zastanów się nad szykiem wyrazów”.¹⁷

W klasie szóstej program zakłada, że uczniowie opanowali już budowę zdania pojedynczego i złożonego, dlatego szczegółowiej nakazuje zająć się poszczególnymi częściami zdania. Zaleca omawianie różnych typów orzeczeń i podmiotów. Logiczne wydawałoby się przydać garść informacji i ćwiczeń na temat szyku tych części zdania, zwłaszcza że w klasach następnych wiadomości o nich nie będą rozszerzane, lecz będzie się tylko je powtarzać. Niestety program nie wymienia takiego hasła, a nawet przy dość dokładnym omawianiu w klasie szóstej roli i sposobów wyrażania przydawki, nic nie mówi na temat szyku przydawek. Wydaje się to tym bardziej dziwne, że przy wprowadzaniu hasła "dopełnienie" zaleca "ćwiczenia związane z szykiem dopełnienia w zdaniu".¹⁸

Z kolei w podręczniku dla klasy szóstej, który obowiązuje od 1983 roku jest na odwrót. Spotykamy pewne podstawowe wiadomości na temat szyku przydawek "Przydawki wyrażone przymiotnikiem, zaimkiem przymiotnikowym lub liczebnikowym umieszczamy przeważnie przed określonym rzeczownikiem. Jeśli jednak taka przydawka oznacza zasadniczą cechę określanego przedmiotu, stawiamy ją po rzeczowniku. Pozostałe przydawki umieszczamy po rzeczowniku określającym."¹⁹ Tylko jedno zdanie poświęcone jest szykowi dopełnień.

W części ćwiczeniowej podręcznika dla klasy szóstej znajdują się tylko dwa ćwiczenia związane z szykiem przydawek.

Pierwsze polecenie brzmi: "Z podanego tekstu wypisz przydawki wyrażone przymiotnikiem, zaimkiem przymiotnikowym lub liczebnikiem wraz z określonymi rzeczownikami. Podkreśl przydawki". Druga część polecenia, po zamieszczonym tekście, jest już interesująca dla naszych rozważań "Jakie miejsce zajmują przeważnie przydawki w stosunku do wyrazu określanego? Od czego zależy inny szyk tych przydawek?"²⁰ Podobne jest polecenie w ćwiczeniu następnym, odnosi się do tego samego tekstu, ale poleca tym razem wypisać i określić szyk przydawek wyrażonych rzeczownikiem w dopełniaczu oraz wyrażeniem przyimkowym.

W podręczniku do gramatyki dla klasy szóstej spotykamy jeszcze jeden temat związany z szykiem. Chodzi o "Niektóre formy zaimków rzeczowych" i zamieszczoną tam krótką informację "Zaimki *ja, ty, on, ono* mają w celowniku po dwie formy - dłuższą i krótszą: *mnie - mi, tobie - ci, jemu (niemu) - mu*. Form dłuższych używamy na początku zdania, po przyimku oraz gdy akcentujemy je silnie w zdaniu".²¹ Po tym następuje szereg przykładów. W dziale ćwiczeń odpowiednio znajdują się ćwiczenia z podanymi przykładami zdań, w których pozostawiono puste miejsca na prawidłowe formy zaimków - dłuższe lub krótsze.

Wreszcie w programie nauczania dla klasy siódmej spotykamy oddzielne hasła programowe związane z interesującą nas problematyką "Powtórzenie wiadomości o częściach zdania wraz z omówieniem ich szyku składniowego. Rodzaje i sposoby wyrażania okolicznika; miejsce okolicznika w zdaniu. Szyk przestawny

wyrazów w zdaniu i jego funkcje stylistyczne (...) Szyk zdań składowych w zdaniu podrzędnie złożonym”.²² Dobrze się stało, że postanowiono na tym szczeblu nauczania powtórzyć i usystematyzować wszystkie wiadomości dotyczące szyku. Wprowadzono szyk okolicznika; o miejscu dopełnienia program zalecał mówić w klasie poprzedniej; martwi więc jedynie brak mowy o szyku przydawki, jako oddzielnym haśle programowym. Z całą pewnością za to dobrze zrobiono podając oddzielne zagadnienia szyku zdań w zdaniu podrzędnie złożonym, a to w związku ze szczegółowym omawianiem w tej klasie budowy zdania podrzędnie złożonego.

W podręczniku do nauki o języku dla klasy siódmej znajdujemy dwa tematy dotyczące szyku. Pierwszy z nich brzmi: “Szyk wyrazów w zdaniu”. Autor podaje na początku informacje, dlaczego mówi się, że szyk wyrazów w języku polskim jest dość swobodny.

“Na podstawie form fleksyjnych wyrazów możemy się bowiem zorientować, jakie wyrazy wiążą się gramatycznie ze sobą, nawet jeśli nie stoją w bezpośrednim sąsiedztwie”.²³ Zaznaczając, że nie jest to szyk zupełnie dowolny, gdyż wtedy zdanie byłoby mało zrozumiałe, Michał Jaworski podaje dalej podstawowe zasady polskiego szyku wyrazów, z nacelną zasadą nierozdzielania wyrazów ściśle ze sobą powiązanych składniowo, zwłaszcza przydawki i określanego rzeczownika. Po tych krótkich informacjach widać jednak dalej pewną niekonsekwencję, gdy autor stwierdza - “W poprzedniej klasie poznaliście ponadto inne, bardziej szczegółowe zasady szyku wyrazów, dotyczące pozycji podmiotu w stosunku do orzeczenia, miejsca przydawek i dopełnień”.²⁴ Tymczasem, jak stwierdziliśmy, takich informacji tam nie było. Za to dokładnie z wolą programu omawia autor szyk okolicznika. Podaje przykłady na okoliczniki wyrażone przysłówkiem, które umieszczamy zwykle przed wyrazami określanymi i przykłady okoliczników wyrażonych rzeczownikiem i wyrażeniem przyimkowym, umieszczane najczęściej po wyrazie określanym.

Konsekwentnie z wolą programu omawia Jaworski zagadnienia szyku przestawnego, a w związku z tym czynniki organizujące szyk zdania “Na pozycję wyrazów w zdaniu mają bowiem wpływ różne czynniki, mianowicie związek treściowy z poprzednim zdaniem, czynniki logiczne, uczuciowe, a także rytmiczne, co się uwidacznia szczególnie w poezji i w prozie artystycznej. Zazwyczaj wysuwamy na pierwsze miejsce wyraz czy grupę wyrazów, na które chcemy zwrócić szczególną uwagę”.²⁵

Podstawową informacją drugiego tematu jest to, że “W zdaniu złożonym podrzędnie, składającym się z dwóch zdań, zdanie podrzędne zajmuje miejsce drugie lub pierwsze, a niekiedy może się znajdować w środku zdania nadrzędnego”.²⁸ Kolejne wiadomości są wskazówką, jak zaznaczać interpunkcyjnie zdania podrzędne.

Bardzo ważne są uwagi o tym, że pozycja zdania podrzędnego zależy w niektórych wypadkach od spójnika rozpoczynającego to zdanie.

Niedopuszczalne jest rozpoczynanie zdania okolicznikowego od spójników: *bo* i *gdyż* i stawianie po nich zdania nadrzędnego. Natomiast zdanie rozpoczynające się od spójnika *ponieważ* może zajmować zarówno pierwszą, jak i drugą pozycję w zdaniu złożonym. Ostatnia wskazówka, bardzo ważna dla ucznia, dotyczy zdań przydawkowych rozpoczynających się zaimkiem względnym. Muszą one stać bezpośrednio po określonym rzeczowniku lub zaimku.

Ta sama informacja powtórzona jest pod tematem "Zaimek", w którym ponadto zamieszczone są bardzo ważne wiadomości o prawidłowości, lokalizacji zaimka *się*. Podane są trzy podstawowe wskazówki, że zaimka zwrotnego *się* nie należy umieszczać na początku oraz na końcu zdania, występuje on na końcu zadania wtedy, gdy składa się ono tylko z orzeczenia, i że w środku zdania umieszczamy zaimek zwrotny przeważnie przed czasownikiem.

W związku z obszerniejszym potraktowaniem zagadnień szyku w programie dla klasy siódmej, w podręczniku Jaworskiego znajdujemy więcej ćwiczeń kształcących w tym zakresie. Po raz pierwszy uczeń natrafia na ćwiczenie dotyczące szyku przy utrwalaniu wiadomości o wspomnianym powyżej zaimku względnym i zwrotnym. W ćwiczeniu 108. polecenie brzmi: "Jakie błędy w szyku wyrazów występują w podanym zdaniu? Zapisz te zdania w poprawnej formie. Jaka pozycja powinien zajmować zaimek względny w zdaniu złożonym?"²⁷ Kolejne dwa ćwiczenia nakazują poprawienie błędów w pozycji zaimka zwrotnego *się*.

Komplet ćwiczeń mamy do tematu "Szyk wyrazów w zdaniach". Pierwsze z nich są ćwiczeniami wprowadzającymi w temat, zmuszającymi do ogarnięcia problemu, jakim jest szyk wyrazów w języku polskim. Między innymi ćwiczenie 153. każe uczniom porównać zdania: *Piotr wyprzedził Pawła* i *Paweł wyprzedził Piotra*, a następnie stawia problem "Zastanów się, dzięki czemu treść tych zdań nie uległa zmianie mimo zmiany szyku wyrazów. Dlaczego szyk wyrazów w zdaniu może być w języku polskim dość swobodny?"²⁸

Następne ćwiczenie naprowadza na podstawową zasadę szyku, mówiącą, że wyraz określający musi stać blisko określanego "Zastanów się, dlaczego szyk wyrazów w podanym zdaniu wydaje się niewłaściwy. (...) Wczoraj ciekawą przeczytałem książkę wieczorem. Jaka jest podstawowa zasada szyku wyrazów w języku polskim?"²⁹ Ostatnie ćwiczenie z tej grupy poleca wskazać w podanym tekście grupy podmiotu i orzeczenia i odpowiedzieć na pytanie, która z tych grup występuje częściej na pierwszym miejscu.

Pozostałe ćwiczenia nawiązują do wiadomości poznanych na lekcjach dotyczących szyku, w klasie siódmej i w latach wcześniejszych. Chodzi o zaobserwowanie na podanych przykładach, jaki jest szyk przydawek wyrażonych

rzeczownikiem w dopełniaczu, rzeczownikiem w związku zgody i wyrażeniem przyimkowym i utrwalenie wiadomości. Takie samo polecenie odnosi się do pozycji i okoliczników wyrażonych w różny sposób. Jedno ćwiczenie opiera się na obserwacji faktów językowych z zastosowaniem szyku przestawnego. W pozostałych ćwiczeniach autor proponuje uczniom poprawienie błędów sformułowanych zdań i zapisanie ich zgodnie z zasadami poprawnego szyku.

Jednostką programową "Szyk zdań składowych w zdaniu złożonym podrzędnie" obsługują cztery ćwiczenia. Pierwsze z nich, wyjściowe dla rozważań na lekcji, stawia problem. "W podanych zdaniach złożonych wskaż zdania podrzędne i powiedz, jaką zajmują one pozycję w stosunku do zdań nadrzędnych. (...) Przedstaw budowę tych zdań za pomocą wykresów."³⁰ Również ćwiczenia polegające na wstawieniu brakujących przecinków do zdań podrzędnie złożonych i uzasadnienia ich użycia, działa kształcąco na rozwój pojęcia szyku zdań. Trzecie ćwiczenie dotyczy zdań podrzędnych okolicznikowych, które z nich, zaczynające się od jakiego spójnika, można ustawiać w pozycji przed zdaniem nadrzędnym. Ostatnie ćwiczenie poleca przeredagowanie błędnie użytych zdań względnych.

Program klasy ósmej w dziale "Nauka o języku" poświęcony jest głównie powtórzeniu i usystematyzowaniu poznanych wiadomości, dlatego nie przewiduje osobnych haseł programowych ani jednostek tematycznych na zajmowanie się problematyką szyku. Z tego powodu również w podręczniku do gramatyki nie spotykamy ćwiczeń tego rodzaju. Oczywiście można mówić o szyku okazjonalnie, przy analizie budowy zdania pojedynczego i powtarzania wiadomości o zdaniach podrzędnie i współrzędnie złożonych.

Do ćwiczeń w zakresie szyku może za to posłużyć interesujący podręcznik Marii Nagajowej *Odpowiednie dać rzeczy słowo*. Przy temacie mówiącym o tym, że tę samą treść można wyrazić za pomocą zdań pojedynczych lub zdania złożonego z zaimkiem rozpoczynającym zdanie podrzędne, znajdują się przykłady trudniejszych konstrukcji składniowych zbudowanych za pomocą spójników i wyrażen podwojonych, których nie wolno rozbijać: *zarówno..., jak i ...; dopóki..., dopóty...; o ile..., o tyle...; tym bardziej..., że...; wprawdzie...; jednak...; wprawdzie...; ale...; dlatego...; że...; im...; tym...*³¹ Pod tekstem z wiadomościami odnajdujemy ćwiczenie polegające na zbudowaniu z podanych par zdań pojedynczych zdań złożonych z zastosowaniem spójników podwojonych.

Przy okazji podawania wiadomości na temat sposobów osiągnięcia spójności dłuższej wypowiedzi, Nagajowa informuje, że spójność zdań może zostać "osiągnięta dzięki specjalnemu szykowi wyrazów...(...) Taka jest właśnie bardzo ważna zasada budowania spójnych tekstów: na początku zdania nawiązanie do treści zdania poprzedniego, na końcu wprowadzenie nowej informacji."³² Odpowiednie ćwiczenia pod tekstem utrwalają podaną wyżej zasadę.

W tej samej książce, pod tematem "Ocena wypowiedzi pod względem poprawności" znajduje się ćwiczenie, w którym są podane przykłady błędów w szyku wyrazów, niespotykane w dotychczasowych ćwiczeniach. Chodzi o błędne umiejscowienie przydawki, przez co tekst nabiera waloru śmieszności, użycie zaimka "który" na drugim miejscu w zdaniu podrzędnym oraz zastosowanie spójnika "bowiem" na początku zdania podrzędnego.

Na koniec chciałbym zwrócić uwagę na obecność problematyki szyku w podręcznikach i poradnikach dostępnych tylko nauczycielowi. Rzeczywistość w tym zakresie nie jest zbyt budująca, gdyż zagadnienie szyku jest ujmowane tylko w jednym aktualnym podręczniku metodycznym dla szkoły podstawowej. Chodzi o *Nauczanie języka polskiego w klasie szóstej* J. Dietrich i J. Wójcik. Nie ma wiadomości o szyku i propozycji metodycznych związanych z jego nauczaniem w *Metodyce nauki o języku polskim* Michała Jaworskiego.

Dopiero w podręczniku *Dydaktyka składni polskiej*, wspomnianego już tu Jerzego Podrackiego, natrafiamy na pewne podsumowanie wiedzy językoznawczej na ten temat (bardzo zresztą krótkie) w postaci osobnego rozdziału. Autor ten podsuwa propozycje metodyczne, w jaki sposób wprowadzić i uświadomić pojęcie szyku podstawowych części zdania pojedynczego, a także słów wykraczających poza zasadniczą strukturę zdaniową, czyli modulantów. Odnośnie zdań złożonych współrzędnie idzie trochę dalej w swoich propozycjach. Pragnie, abyśmy uświadomili uczniom, że niektóre rodzaje wypowiedzi złożonych traktowanych przez nas na podstawie ich budowy zewnętrznej jako równorzędne są mało przejrzyste pod względem struktury znaczeniowej.³³ Zmiana szyku w tych wypowiedziach współrzędnych jest na przykład ze względów chronologicznych lub logicznych niemożliwa. Autor pragnie również, by nauczyciele zwrócili uczniom uwagę na wypowiedzenia ze wskaźnikami dwu relacji. Sprawy te są dokładnie przedstawione u Jodłowskiego w *Podstawach polskiej składni*.

Kolejność zdań podrzędnie złożonych również nie może być dowolna. Próby transformacji doprowadzają bowiem do powstania zdania nielogicznego.

Jeśli chodzi o inne poradniki dla nauczycieli, to na uwagę zasługują *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w klasach V - VIII szkoły podstawowej* Marii Nagajowej. Są tam ciekawe propozycje ćwiczeń, które rozpoczynają się od układania rozsypań wyrazowych w prawidłowo zbudowane zdania. Oczywiście uczeń uświadamia sobie przy tym zasady prawidłowego szyku. Inne ćwiczenie poleca poszeregowanie składników zdania zgodne z zasadą:

"1. Najpierw grupa podmiotu, potem grupa orzeczenia, 2. Przydawka po rzeczowniku, 3. Okoliczniki po orzeczeniu lub przed nim".³⁴ Pozostałe ćwiczenia żądają: usunięcia dwuznaczności wypowiedzi, poprzez zmianę szyku wyrazów, przekształcenia zdań tak, aby zaznaczyć ważność znaczeniową niektórych jego

składników.

Podsumowując powyższe poszukiwania problematyki szyku w programach i podręcznikach, należy stwierdzić, że zagadnienie to nie jest dostatecznie reprezentowane. Razi zwłaszcza brak konsekwencji w ujęciu tej problematyki w postaci konkretnych haseł programowych, coraz bardziej szczegółowych na kolejnych, wyższych szczeblach nauczania. Pojęcia szyku wyrazów i wypowiedzeń w programie nie są ponadto skorelowane z aktualnie obowiązującymi podręcznikami nauki o języku. Podręczniki te traktują sprawę często incydentalnie, tematyka ta pomijana jest w młodszych klasach szkoły podstawowej.

4. Cel i przedmiot badań

Zadaniem każdego nauczyciela jest optymalizacja procesu nauczania tak, aby na każdym etapie nauki w szkole podstawowej uczeń otrzymywał całość wiedzy, którą może przyswoić, zważywszy stopień jego rozwoju intelektualnego. Oczywiście, że najlepiej byłoby, gdyby to nie była wiedza przeteoretyzowana, lecz praktyczna, oparta na materiale ćwiczeniowym.

Zadaniem polonisty w szkole jest między innymi kształtowanie sprawności językowej ucznia. Dużą rolę w tym zakresie pełni poznanie przez ucznia zasad, którymi rządzi się język pisany. Aby udoskonalić nauczanie języka pisanego, trzeba opanować możliwie jak największą wiedzę w dziedzinie fleksji, słowotwórstwa i składni. Im więcej zgłębia się jakieś zagadnienie, tym wyraźniej widać braki w materiałach teoretycznych i praktycznych, jakimi dysponuje nauczyciel. Mając to na uwadze oraz wykorzystując wieloletnie doświadczenie dydaktyczne, stwierdzam, że jedną z takich dziedzin niedostatecznie reprezentowanych w literaturze dydaktycznej języka polskiego jest problematyka szyku wyrazów i wypowiedzeń.

Wcześniej już sygnalizowałem istnienie tych braków w literaturze naukowej, jak i udokumentowałem, że problematyka ta nie jest w dostatecznym stopniu reprezentowana w programach i podręcznikach szkolnych. Z wyżej wymienionych względów staje się konieczne zbadanie kompetencji uczniów w zakresie szyku wypowiedzenia pojedynczego i złożonego w pracach pisemnych uczniów.

Tak rozumiany cel badań ma przynieść odpowiedź na pytanie, czy świadomość uczniów w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzeń jest już dostatecznie ukształtowana? Dlatego między innymi, badania są przeprowadzone na materiale językowym, pochodzącym z klas ósmych.

Dodatkowy cel to stwierdzenie, jakie są najczęstsze wśród uczniów odchylenia od normy językowej w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzeń, a w konsekwencji opracowanie wniosków i wskazówek, które usuną niedomagania w

nauczaniu tego działu języka polskiego.

Podstawą materiałową kompetencji uczniów klas ósmych w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzeń były badania prac pisemnych z wybranych szkół w Polsce. Badania objęły uczniów klas ósmych 98 szkół (49 miejskich i 49 wiejskich). W każdej z nich wybrano klasę mającą co najmniej 25 uczniów. Jeżeli w klasie było więcej uczniów, to badaniem obejmowano uczniów w kolejności zapisu w dzienniku, zaczynając od numeru pierwszego.

Wylosowanie próby klas odbyło się metodą reprezentacyjną. Metoda reprezentacyjna polega na tym, że z całej zbiorowości (masy) statystycznej wybiera się do zbadania tylko pewną ilość jednostek statystycznych (prace pisemne uczniów). Jednostki te reprezentują całą zbiorowość statystyczną (uczniów klas ósmych) i tworzą tzw. "próbę". Jednostki przyjęte do próby bada się dokładnie, a wnioski wysnute z badania uogólnia na całą zbiorowość statystyczną - w naszym wypadku uczniów klas ósmych.

Aby dane były reprezentatywne i dały odpowiedź, jaki jest szyk i odchylenia od niego w pracach pisemnych o różnej skali trudności, zbadano po 200 kolejno po sobie następujących zdań pięciu podstawowych form wypowiedzi w 98 klasach ósmych w Polsce. O skali trudności prac informują również ich tematy. Brzmia one w poszczególnych formach wypowiedzi następująco:

I. Rozprawka, zdania od 1 do 19600

Temat 1. Obraz okupacji w Polsce na przykładzie znanych mi opowiadań i wierszy

Temat 2. Jak rozumiem tytuł *Szyfowe prace*? Jak można by inaczej nazwać tę powieść?

Temat 3. Dlaczego *Szyfowe prace* nazywamy utworem o dorastaniu młodzieży?

II. Sprawozdanie, zdania od 19601 - 39200

Temat 1. Sprawozdanie z lektury książki *Dywizjon 303*

Temat 2. Sprawozdanie ze spotkania z kombatantami

Temat 3. Sprawozdanie - wspomnienie z wakacji

III. Opis, zdania od 39201 - 58800

Temat 1. Opis reprodukcji obrazu *Upadek Ikara*

Temat 2. Opis zdarzenia

Temat 3. Opis postaci

Temat 4. Opis mojego pokoju

Temat 5. Opis rodzinnego domu

IV. Przemówienie, zdania od 58801 - 78400

Temat 1. Przemówienie pożegnalne na zakończenie roku szkolnego klas ósmych

Temat 2. Przemówienie z okazji otwarcia nowej sali gimnastycznej

Temat 3. Przemówienie prokuratora oskarżającego Willego Sonnenbrucha

Temat 4. Przemówienie obrońcy Willego Sonnenbrucha.

V. Streszczenie, zdania od 78401 - 98000

Temat 1. Streszczenie przeczytanej lektury

5. Metody i techniki badawcze

Badanie materiału językowego zostało rozpoczęte od zgromadzenia prac uczniowskich. Następnie prace te zostały przeniesione na fiszki, po jednym wypowiedzeniu pojedynczym lub złożonym na każdej. Wszystkie wypowiedzenia otrzymały kolejne numery od 1 do 1000 w każdej szkole. Następną czynnością było opracowanie na fiszkach schematów składniowych wszystkich wypowiedzeń. W wypadku wypowiedzeń pojedynczych rozłożono je na poszczególne części zdania, które po sobie w kolejności toku wypowiedzenia następują. W wypadku wypowiedzeń złożonych rozłożono je na składowe, sporządzono wykres i nazwano typ wypowiedzenia. Po dokładnym badaniu określono także, w którym wypowiedzeniu występuje odstępstwo od normy językowej w zakresie szyku. Fiszka z takim zdaniem została odpowiednio oznakowana i opisana.

Następnie zbadany materiał został posegregowany. W obrębie każdej formy wypowiedzi wpisano w ujęciu tabelarycznym schematy szyku każdego wypowiedzenia pojedynczego; zliczono także, ile razy każdy z nich się powtarza. To samo uczyniono z wypowiedzeniami złożonymi. W zakresie każdej formy wypowiedzi zgromadzono i poklasyfikowano odstępstwa od normy językowej w dziedzinie szyku. Uzyskane wyniki podsumowano na koniec w ogólnej tabeli.

Jeśli chodzi o analizę tekstów wypowiedzeń, natrafiono przede wszystkim na niedostatki aparatu pojęciowo-terminologicznego. Wątpliwości, do jakiej części zdania zaliczyć analizowany wyraz, nie rozwiewały nie tylko popularne czy szkolne podręczniki gramatyczne, lecz także prace naukowe. Nawet w tych ostatnich napotyka się proste przykłady wypowiedzeń, których podział na części składniowe nie przedstawia większych trudności.

Najpierw należało ustalić różnice między pojęciami: *wypowiedzenie*, *zdanie*, *równoważnik zdania*, aby móc posłużyć się precyzyjnie tymi terminami w dalszej pracy. Z. Klemensiewicz w *Podstawowych wiadomościach z gramatyki języka polskiego* stwierdza, że "najmniejsze wypowiedzenie powiadamiające o naszych myślach, uczuciach i pragnieniach nazywa się zdaniem, względnie równoważnikiem zdania, zależnie od tego, czy w wypowiedzeniu jest obecna osobowa forma czasownika, czy też jej nie ma".³⁵ Wypowiedzenie jest tu jednostką nadrzędną

obejmującą zdanie i równoważnik. Ale jeśli chodzi o definicję zdania bliższe jest mi stanowisko S. Jodłowskiego, który do zdań zalicza "nie tylko wypowiedzenia z osobową formą czasownika, ale też te, w których rolę orzeczenia pełnią nieosobowe formy czasu przeszłego na - *no*, - *to* oraz czasowniki niefleksyjne".³⁶ Inni autorzy zaliczają jeszcze do zdań wypowiedzenia z imiesłowem przysłówkowym. Jeśli chodzi o równoważnik zdania, to byłyby nim wszystkie wypowiedzenia niewerbalne, dające możliwość wprowadzenia orzeczenia czasownikowego. Wszystkie inne wypowiedzenia niewerbalne, nie dopuszczające możliwości wprowadzenia orzeczeń czasownikowych, to zawiadomienia i wykrzyknienia.

Przy analizie szyku wyrazów kierowano się podziałem na części zdania. Przyjęto bardzo ogólną definicję "część zdania - elementy wyodrębnione w zdaniu na podstawie funkcji syntaktycznych, jakie w nim pełnią",³⁷ szczegółowe zaś kwestie pozostawiając do oddzielnego wyjaśnienia. Tradycyjna gramatyka przyjmuje, że jest pięć części zdania. W tej pracy uzupełniono ten podział o określenie predykatywne (za S. Jodłowskim).

Trudność w tego typu analizie składniowej sprawia znalezienie różnicy (granicy) między wyrazem a częścią zdania, jeszcze trudniejsza kwestia to określenie granic rozwiniętych części zdania. Odnośnie pierwszej sprawy pewne światło rzuca na przykład Klemensiewicz "... z jednej strony tylko samodzielny wyraz jest składnikiem, z drugiej zaś składnikiem może być połączenie wyrazu samodzielnego z ustosunkowującym go syntaktycznie wyrazem niesamodzielnym, które nazwiemy wyrażeniem syntaktycznym".³⁸ Następnie autor podaje sposoby wyrażania składnika, którym może być: 1. Wyraz samodzielny, 2. Grupa wyrazów w formie zestawienia słowotwórczego lub frazeologicznego, a w tym rzeczowniki własne osobowe, rzeczownikowe nazwy własne wytworów kultury, rzeczownikowe nazwy własne instytucji i organizacji, rzeczownikowe nazwy geograficzne, rzeczownikowe nazwy odosobnionych faktów historycznych, rzeczownikowe nazwy świąt, rzeczowniki pospolite, zestawienia czasownikowe, inne zestawienia, 3. Wyrażenie syntaktyczne, a w tym wyrażenia przyimkowe, wyrażenia porównawcze, 4. Składnik ułamkowy.

Następna trudność, która się pojawiła, to wyłanianie orzeczeń. Była już o nich mowa przy interpretacji różnic między zdaniem a równoważnikiem zdania. Tu należałoby tylko podać przykłady wymienionych czasowników niefleksyjnych. Są to wyrazy typu: *trzeba*, *można*, *wolno*. W funkcji orzeczenia mogą też wystąpić "Rzeczowniki w funkcji predykatywnej. Występują tu przede wszystkim rzeczowniki: *szkoda*, *żał*, *strach*, *wstyd*, *dziw*, (*nie*) *dziwota*, *pora*, *czas*, *brak*".³⁹ W pewnych sytuacjach orzeczeniem jest zwrot frazeologiczny typu: *wyjść za mąż*, *brać udział*. Praktycznie nie wystąpiły w materiale językowym orzeczenia w postaci wyrazów o funkcji impresywnej typu: *precz*, *wara* i wypowiedzenia z ekwiwalentem orze-

czenia słownego, na przykład: *w śmiech*.

Określony cel badań wypowiedzenia pojedynczego stworzył konieczność ścisłego oznaczania, który z jego składników jest łącznikiem i orzecznikiem w orzeczeniu imiennym. Sytuacja w tym względzie była o tyle prostsza, że literatura na ten temat nie różni się tak bardzo między sobą.

Jeśli chodzi o podmiot, nie ma potrzeby podawać definicji z której korzystano, gdyż problemy rysowały się w innym miejscu. Rozmaicie interpretowane połączenia liczebnika z rzeczownikiem w dopełniaczu nie traktowano jako jeden składnik, lecz jako połączenie przydawki z podmiotem, a to dlatego, że mogły tu wystąpić zaburzenia w szyku. Nierozzerwalne skupienia wyrazowe w roli podmiotu traktowano jako jeden składnik zdania.

Stosunkowo najtrudniejszy okazał się problem rozróżniania dopełnienia i okolicznika. "Okolicznik jako określnik związku oznacza czynności okoliczności, tj. tę treść, która ogranicza wymienione w podstawie: czynność, stan lub właściwość przez podanie jakiegoś szczegółu dotyczącego ich przebiegu lub trwania, towarzyszącego im i wpływającego na nie".⁴⁰ Ta znaczeniowa definicja wysunięta przez Klemensiewicza niewiele pomaga w przypadku, gdy materiał językowy stawia opór, czy daną część zdania zaklasyfikować do dopełnienia czy okolicznika.

Przytoczmy zatem, tego samego autora definicję dopełnienia, która brzmi: "Dopełnienie jako określnik związku oznacza przedmiot, którego jakoś dotyczy czynność, stan, właściwość wyrażona składnikiem podstawy".⁴¹ Gramatyka szkolna nakazuje, poza stosowaniem tradycyjnych pytań, kierować się dodatkowo charakterem nadrzędników i podrzędników, które wchodzą w związki z wymienionymi częściami zdania. Inni autorzy proponują rozpoznanie dopełnień na podstawie silnych związków rzędu między czasownikiem, a określającym go rzeczownikiem. Niektórzy próbują jeszcze stosować kryterium polegające na tym, czy dany czasownik pod względem samodzielności semantycznej wymaga połączenia z innym rzeczownikiem, czy też nie.

Trzeba również wziąć pod uwagę, że "znaczenie dopełnienia jest bardzo ogólne i abstrakcyjne - sprowadza się do wskazania na to wszystko, co wchodzi w różnorakie stosunki semantyczne ze znaczeniem nadrzędnika. Istotą tego znaczenia jest jego niesamodzielność. Tym różni się dopełnienie od wszystkich innych części zdania, które mają samodzielną funkcję nazewniczą".⁴²

Okoliczniki określa się raczej jako człony luźne, które mogą być wyrażone różnymi sposobami.

Wobec tak wielkich trudności przy rozpoznawaniu dopełnień i okoliczników, kierowałem się wszystkimi wysuniętymi tu założeniami.

Najmniej kłopotów było z rozpoznaniem przydawki, pamiętając, że "przydawka jest określeniem w związku, którego podstawę stanowi rzeczownik, rzadziej

zaimek rzeczownikowy, liczebnik rzeczownikowy, urzeczownikowiony przymiotnik lub imiesłów odmienny.”⁴³ O jeszcze innych problemach z przydawką będzie mowa przy charakteryzowaniu imiesłowowych równoważników zdań.

Następny kłopot wiązał się z klasyfikacją wypowiedzeń złożonych.

Klasyfikacja wypowiedzeń podrzędnych oparta jest dla naszych celów na składni szkolnej, czyli na zasadzie odpowiedności między określoną częścią wypowiedzenia pojedynczego i wypowiedzeniem podrzędnym, które może ją zastępować. Największą trudność stwarza rozróżnienie między wypowiedzeniem podrzędnym przydawkowym a rozwijającym. Definicja wprowadzona przez Klemensiewicza jest jasna “Wypowiedzenie rozwijające jest tym znamienne, że nie uzupełnia żadnego składnika wypowiedzenia nadrzędnego, a wobec tego samo też nie pełni funkcji tego składnika rozbudowanego w osobne zdanie.”⁴⁴ W praktyce rzecz okazuje się trudniejsza, gdyż ściśle odgraniczenie konstrukcji podrzędnych określonego typu i rozwijających, jest trudne.

Jeśli chodzi o wypowiedzenia współrzędnie złożone, to obok czterech podstawowych ich rodzajów: łącznych, przeciwstawnych, rozłącznych i wynikowych, w badaniach uwzględniono także konstrukcje włączające i synonimiczne. W niektórych przypadkach w pracach uczniowskich zaczęły się już pojawiać wypowiedzenia dwurelacyjne, czyli ze wskaźnikami dwu relacji, o których pisze Jodłowski “Jednak - wbrew względom normatywnym - konstrukcja dwurelacyjna szerzy się, zwłaszcza w mowie żywej, jako bardzo wyrazista. Wobec realnego istnienia tego rodzaju dwurelacyjnych wypowiedzeń należy im dać odpowiednie określenie; ich istocie może odpowiadać nazwa wypowiedzeń zmiennorelacyjnych, złożonych podrzędnie i współrzędnie.”⁴⁵

Stosunkowo najtrudniejsze kwestie łączą się z pojęciem imiesłowowego równoważnika zdania. Tymi trudnymi konstrukcjami językowymi, jak się okazuje, uczniowie w klasie ósmej często operują. Problem wiąże się z rozstrzygnięciem, czy imiesłowowe równoważniki zdań mogą być również tworzone przez imiesłowy odmiennie. Podręczniki do nauki o języku oraz *Szkolny słownik terminów nauki o języku* sugerują raczej, że problemu nie ma. Nie wymienia się wśród haseł innych równoważników imiesłowowych prócz równoważników zdań okolicznikowych: “Równoważnik imiesłowowy zdania - imiesłów przysłówkowy (współczesny lub uprzedni), także z wyrazami zależnymi od niego składniowo, zastępujący zdanie podrzędne okolicznikowe w zdaniu podrzędnie złożonym”.⁴⁶ Inni autorzy zaś stwierdzają istnienie imiesłowowych równoważników zdań przydawkowych: “Tego rodzaju wypowiedzenia, składające się z imiesłowu i dopełnienia, można jeszcze uważać za rozwinięte przydawki. Bywają jednak przydawki równe zdaniom przydawkowym rozwiniętym, czyli przydawkowe równoważniki zdań.”⁴⁷ Wobec takiej wielkości koncepcji przyjąłem jednak za gramatyką szkolną, że imiesłów

odmienny wraz z określającymi go wyrazami jest rozwiniętą przydawką. Oczywiście także imiesłów nieodmienny, zwłaszcza jeśli występuje bez zależnych od siebie wyrazów, pełni rolę składnika zdania pojedynczego.

Podczas analizy materiału językowego okazywało się również, że nie wszystkie imiesłowowe równoważniki pełnią funkcję wypowiedzeń podrzędnych. W większości przypadków przyjęto jednak wczesne ujęcie Klemensiewicza "Stosunek oznajmienia imiesłowowego do wypowiedzenia zespolonego jest podrzędny,"⁴⁸ jako najbardziej rozpowszechnione i uznawane w składni szkolnej.

Trzeba było również uporządkować terminologię określającą liczbę wypowiedzeń składowych w wypowiedzeniu. Przyjęto zasadę: wypowiedzenie złożone (dwie części składowe); wypowiedzenie wielokrotnie złożone (trzy i więcej części składowych).

Przy sporządzaniu wykresów wypowiedzeń złożonych i wielokrotnie złożonych posłużono się najbardziej rozpowszechnioną metodą Klemensiewicza. Pewną trudność sprawiało tylko "zaszyfrowanie" wykresów wypowiedzeń w symbole literowe, a zwłaszcza wypowiedzeń wplecionych.

Wypowiedzenia, które nie łączą się syntaktycznie z pozostałymi, zostały potraktowane odpowiednio jako: wypowiedzenia wtrącone, nawiasowe oraz dopowiadane. Zaś wyrazy modalne oraz zwroty poza związkami wypowiedzenia pojedynczego otrzymały nazwę elementów obudowy wypowiedzenia i odpowiedni symbol.

6. Przedstawienie wyników badań szyku wyrazów i wypowiedzeń

Indeks oznaczeń

P	–	podmiot
O	–	orzeczenie
N	–	orzecznik
Ł	–	łącznik
p	–	przydawka
o	–	okolicznik
d	–	dopełnienie
e	–	określenie predykatywne
w	–	obudowa wypowiedzenia
W	–	wypowiedzenie
WG	–	wypowiedzenie główne
WD	–	wypowiedzenie dopowiadane
WT	–	wypowiedzenie wtrącone lub nawiasowe

WŁ	–	wypowiedzenie łączne w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie
WP	–	wypowiedzenie przeciwstawne w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie
WR	–	wypowiedzenie rozłączne w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie
WW	–	wypowiedzenie wynikowe w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie
WY	–	wypowiedzenie wyłączające w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie
WS	–	wypowiedzenie synonimiczne w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie
PD	–	wypowiedzenie podrzędne dopełnieniowe
PP	–	wypowiedzenie podrzędne przydawkowe
PO	–	wypowiedzenie podrzędne okolicznikowe
PR	–	wypowiedzenie podrzędne rozwijające
PT	–	wypowiedzenie podrzędne podmiotowe
PE	–	wypowiedzenie podrzędne predykatywne
IR	–	imiesłowowy równoważnik zdania
WGa,		
POb	–	wypowiedzenie rozczłonkowane
(...)	–	w nawiasie wypowiedzenie dwurelacyjne

Tabela 1. Najczęściej używane modele szyku wypowiedzeń wypowiedzenia pojedynczego*

Szyk głównych członów	Rozprawka	Opis	Sprawozdanie	Przemówienie	Streszczenie	Łącznie
O	2548	1666	3038	5390	2842	15484
P + O	3626	1078	2646	1764	2254	11368
O + P	1078	2156	1666	1568	784	7252
P + Ł + N	490	686	1078	294	588	3136
N + Ł + P	980	686	588	–	98	2352
Ł + P + N	196	392	294	98	196	1176
Ł + N + P	98	196	98	–	98	490

Szyk głównych członów	Rozprawka	Opis	Sprawozdanie	Przemówienie	Streszczenie	Łącznie
P + N + Ł	294	-	-	-	-	294
Ł + N	196	196	196	-	196	784
N + Ł	-	196	-	-	-	196

* Wybrane przykłady ilustrujące szyk głównych członów znajdują się w indeksie wypowiedzeń na s. 187-189

Szyk członów wypowiedzenia pojedynczego odznacza się ogromnym bogactwem schematów. W całym materiale językowym zaledwie kilka razy powtarzały się pewne najprostsze modele szyku, typu: oOP, POd, PŁN. Z tego powodu dla celów porównawczych pogrupowano wszystkie schematy według szyku podstawowych członów zdania: podmiotu, orzeczenia oraz łącznika i orzecznika w zdaniach z orzeczeniem imiennym. Wyniki przedstawia tabela 1.

W wypowiedzeniach pojedynczych przeważają zdania o szyku: PO. Konstrukcje o szyku OP stanowią 38 % sumy tych pierwszych. W wypowiedzeniach pojedynczych w tekście ciągłym jest więc więcej konstrukcji o szyku OP, niż w zdaniach izolowanych, które badał Klemensiewicz. Na uwagę zasługuje duża liczba wypowiedzeń z samym tylko orzeczeniem. Wydaje się, że dla dalszych celów badawczych trzeba by podzielić te konstrukcje na takie, które wiążą się z subjektem domyślnym, i na te, które nie wiążą się z żadnym desygnatem podmiotowym. Uczniowie bardzo często też używają modeli zdań o szyku: podmiot - łącznik - orzecznik lub orzecznik - łącznik - podmiot.

W rozprawce uczniowie najczęściej używają zdań o szyku: PO. W opisach sytuacja odwraca się, przewagę liczebną ma szyk: OP. Wiąże się to z tym, że na początku wypowiedzeń pojedynczych w opisach stają okoliczniki i dopełnienia w funkcji nawiązującej, naturalne jest więc występowanie zaraz za nimi orzeczenia. Równowaga między szykiem PO a OP istnieje w przemówieniach. Charakterystyczna jest dla tej formy również duża liczba konstrukcji bezpodmiotowych. Konstrukcje analityczne stanowią cechę wyróżniającą sprawozdań i opisów. W streszczeniach mała jest liczba schematów o szyku: OP; przeważają modele: PO i O.

Tabela 2. Najczęściej używane modele szyku wypowiedzeń wypowiedzenia złożonego*

Szyk wypowiedzeń składowych wypowiedzenia złożonego	Rozprawka	Opis	Sprawozdanie	Przemówienie	Streszczenie	Łącznie
WŁ + WŁ	1470	2548	1568	1470	1568	8624
WG + PP	1862	1274	882	980	980	4998
WG + PO	882	392	1274	1666	686	4900
WP + WP	294	1176	1078	392	1078	4018
WG + PR	392	784	588	294	588	2646
WG + PD	490	196	392	980	196	2254
PO + WG	196	-	-	392	882	1470
WGa+ PP + WGb	196	686	294	-	98	1274
WW + WW	196	196	98	-	294	784
WGa+PO+WGb	-	98	-	-	585	686

* Wybrane przykłady wypowiedzeń ilustrujące szyk składowych wypowiedzenia złożonego znajdują się w indeksie wypowiedzeń na s. 189-192

Zbadanie materiału językowego wykazało, że 50 % wszystkich wypowiedzeń to konstrukcje złożone. Podstawowe schematy szyku wypowiedzeń złożonych w przekroju różnych form wypowiedzi zostały ukazane w tabeli 2. Dziesięć podstawowych schematów szyku, ukazanych w tej tabeli, stanowi aż 63 % ogółu wszystkich wypowiedzeń złożonych. Najczęściej uczniowie używają wypowiedzeń złożonych współrzędnie łącznych. Wśród wypowiedzeń złożonych podrzędnie przeważają konstrukcje: najpierw wypowiedzenia główne, następnie wypowiedzenie podrzędne. Najwięcej razy występowały konstrukcje: wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne przydawkowe oraz wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne okolicznikowe. Występowały również schematy, w których wypowiedzenia przydawkowe lub okolicznikowe wplecione były w środku wypowiedzenia nadrzędnego.

W rozprawce przeważają konstrukcje o szyku: wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne przydawkowe. Dużo jest również wypowiedzeń złożonych łącznych. Zaskakuje mała liczba modeli szyku w tej formie wypowiedzeń. Uczniowie użyli tylko 30 schematów szyku wypowiedzeń, przeważnie mało zróżnicowanych czy rozczłonkowanych. Prawdopodobnie, dążąc do największej precyzji wypowiedzeń, uczniowie wybierali tylko najbardziej znane, najmocniej powiązane logicznie schematy wypowiedzeń.

W opisach uczniowie najczęściej korzystali ze składni parataktycznej: wypowiedzeń złożonych współrzędnie łącznych i przeciwstawnych. Nie powinno to dziwić ze względu na charakter wypowiedzi. W tej formie wypowiedzi spotykamy też wiele razy model: wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne rozwijające. W opisach mamy do czynienia z większym bogactwem modeli szyku zdań, gdyż uczniowie użyli aż 38 schematów.

Pisząc sprawozdania uczniowie najczęściej używali szyku dwóch zdań złożonych łącznie lub przeciwstawnie. Duży udział ma również model o szyku: wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne okolicznikowe. Liczba schematów zbliżona jest do normy występującej w rozprawce.

Dla przemówień charakterystyczny jest szyk: wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne okolicznikowe. Duża jest liczba wypowiedzeń złożonych współrzędnie łącznych. Pojawia się duża ilość modeli o szyku: wypowiedzenie główne i następujące po nim podrzędne dopełnieniowe.

Streszczenia powinny się wyróżniać niewielką liczbą modeli szyku wypowiedzeń. Badania wykazały natomiast w tej formie wypowiedzi największą ilość schematów, przeważają oczywiście wypowiedzenia złożone współrzędnie: łączne i przeciwstawne. Nasuwa się wniosek, że uczniowie nie opanowali jeszcze tej formy wypowiedzi i ich prace przybierają raczej formę opowiadania odtwórczego, odznaczającego się bogactwem szyku.

Na zakończenie rozważań o szyku wypowiedzeń złożonych należy wspomnieć, że kilkakrotnie wystąpiły w pracach wypowiedzenia ze wskaźnikami dwu relacji. Zostały one oznaczone nawiasami. Uczniowie używają również w różnych układach modelowych wypowiedzeń dopowiadanych, a także wtrąconych i nawiasowych.

PRZYPISY

¹ *Program szkoły podstawowej, Język polski*, Warszawa 1990, s. 3

² Tamże

³ Z. Klemensiewicz: *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, wybór prac red. A. Kalkowska, Warszawa 1982, s. 375-376

⁴ D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz: *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1986, T. 1, s. 18

⁵ *Program szkoły podstawowej, Język polski*, Warszawa 1990, s. 47

- ⁶ D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz; *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1986, T. 1., s. 407
- ⁷ *Szkolny słownik terminów nauki o języku*, red. J. Malczewski, Warszawa 1985, s. 168
- ⁸ Tamże
- ⁹ S. Jodłowski: *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1977, s. 158
- ¹⁰ Tamże, s. 167-168
- ¹¹ S. Szober: *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1969, s. 320
- ¹² Z. Klemensiewicz: *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, wybór prac, red. A. Kalkowska, Warszawa 1982, s. 278
- ¹³ Tamże, s. 280
- ¹⁴ *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, s. 349
- ¹⁵ J. Podracki: *Dydaktyka składni polskiej*, Warszawa 1989, s. 184
- ¹⁶ *Program szkoły podstawowej, Język polski*, Warszawa 1990, s. 15
- ¹⁷ M. Jaworski: *Język polski, Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki i pisowni dla klasy piątej*, Warszawa 1982, s. 45
- ¹⁸ *Program szkoły podstawowej, Język polski*, Warszawa 1990, s. 24
- ¹⁹ M. Jaworski: *Język polski, Gramatyka i ortografia, Podręcznik dla klasy szóstej podstawowej*, Warszawa 1985, s. 91
- ²⁰ Tamże, s. 39
- ²¹ Tamże, s. 78
- ²² *Program szkoły podstawowej, Język polski*, Warszawa 1990, s. 33
- ²³ M. Jaworski: *Język polski, Gramatyka i ortografia, Podręcznik dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, Warszawa 1984, s. 88
- ²⁴ Tamże
- ²⁵ Tamże, s. 89
- ²⁶ Tamże, s. 95
- ²⁷ Tamże, s. 25
- ²⁸ Tamże, s. 34

- 29 Tamże, s. 35
- 30 Tamże, s. 44
- 31 M. Nagajowa: *Język polski, Odpowiednie dać rzeczy słowo, Podręcznik do ćwiczeń w mówieniu i pisaniu dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, Warszawa 1985, s. 50
- 32 Tamże, s. 57
- 33 J. Podracki: *Dydaktyka składni polskiej*, Warszawa 1989, s. 143
- 34 M. Nagajowa: *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w klasach V-VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1977, s. 75
- 35 Z. Klemensiewicz: *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Warszawa 1986, s. 110
- 36 S. Jodłowski: *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1977, s. 36
- 37 *Encyklopedia wiedzy o języku polskim* red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, s. 51
- 38 Z. Klemensiewicz: *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957, s. 19
- 39 S. Jodłowski: *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1977, s. 80
- 40 Z. Klemensiewicz: *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957, s. 48
- 41 Tamże, s. 40
- 42 J. Podracki: *Dydaktyka składni polskiej*, Warszawa 1989, s. 94-95
- 43 Z. Klemensiewicz: *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957, s. 56
- 44 Tamże, s. 100
- 45 S. Jodłowski: *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1977, s. 202
- 46 *Szkolny słownik terminów nauki o języku*, red. J. Malczewski, Warszawa 1985, s. 138
- 47 P. Bąk: *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1987, s. 458
- 48 Z. Klemensiewicz: *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957, s. 102

Indeks wypowiedzeń

I. Szyk głównych członów wypowiedzenia pojedynczego

1. Szyk: O

- W akcjach "małego sabotażu": wybijaniu szyb, rysunkach na ścianach, gazowaniu kin wykazywali się zadziwiającym sprytem i chłodnym panowaniem nad sobą.
- Tylko Polski nie potrafiła pokonać.
- Na lekcjach języka polskiego poznaliśmy kilka utworów przedstawiających obraz okupacji niemieckiej w Polsce.
- Z jakiego błahego powodu stracił życie.
- Polaków traktowano po prostu jak zwierzęta.
- Po prostu popadali w fantazję.
- W drugim półroczu poznaliśmy wiele utworów związanych z drugą wojną światową.
- Najwięcej Polaków torturowano w Oświęcimiu.
- Traktowano ich gorzej niż zwierzęta.
- O takiej tragedii można powiedzieć w utworze *Ikar* Iwaszkiewicza.
- W ostatnim okresie nauki poznaliśmy kilka utworów związanych głównie z okupacją w Polsce, w czasie drugiej wojny światowej.
- Do obozów koncentracyjnych więźniów przewożono w tragicznych warunkach.
- Uporała się ze wszystkim dzięki poświęceniu Polaków.
- Ludzi takich traktowano jak zwierzęta.
- Niedawno przerabialiśmy książkę K. Żeromskiego pt. *Szyfowe prace*.
- Należało wspólnie, mozolnie i odważnie walczyć o Polskę.
- Powieści S. Żeromskiego można nadać tytuł *Rusyfikatory XIX wieku*.
- Poznaliśmy kilka jego utworów.
- W tym celu naukę czytania prowadzono wyłącznie w języku rosyjskim.
- Zabroniono prowadzenia rozmów w języku polskim.
- Świadczy o tym obrzucanie prof. Majeskiego błotem przez Marcinka Borowicza.

2. Szyk: P+O

- Artysta ten żył w latach 1525-1569.
- Chłopiec ten uniósł się za wysoko.
- Boisko to powstało z inicjatywy młodzieży.
- Obraz *Upadek Ikara* przedstawia nam nadmorski krajobraz.
- Ciężkie lata ćwiczeń dały mu sprawność ruchową i muskularność ciała.
- W naszym mieszkaniu każdy ma swój pokój.
- Mój pokój jest po prawej stronie szczytu.

- Drugi plan dzieła przedstawia zatokę morską.
- Malarz P. Bruegel chciał nam przekazać tragiczną i samotną śmierć biednego Ikara.
- Moje mieszkanie znajduje się na parterze.
- Moja miejscowość leży pięć kilometrów od Gostynina.

3. Szyk: O+P

- Po bokach stają krzesła.
- Bliżej brzegu znajduje się statek z rozpiętymi żaglami.
- Daleko na horyzoncie bieli się miasto.
- W tegoroczne Boże Narodzenie w moim domu wydarzyła się nie tak śmieszna, co tragiczna w skutkach sytuacja.
- W dole wzniesionego brzegu znajduje się pasterz ze stadem owiec.
- Obok wersalki stoi szafa i szafka oraz krzesło.
- Na podłodze leży wykładzina dywanowa w kolorze bordowym.
- Pośrodku jest dywan, ława i dwa fotele.
- W dole wzniesienia znajdują się pasterze.
- Posiada ono trzy pokoje, kuchnię, łazienkę, ubikację oraz obszerny przedpokój.
- Z jednej strony za trawnikiem znajdują się szopki dla drobiu.
- Z drugiej strony natomiast znajduje się duży zabytkowy pałac.
- W mej wiosce rodzinnej zachowało się wiele obrzędów ludowych.

4. Szyk: P+Ł+N

- Książka ta jest reportażem opisującym ludzi i zdarzenia z bezpośredniej obserwacji.
- Autor był naocznym świadkiem walki Wielkiej Brytanii z hitlerowskim najeźdźcą.
- Autor podczas drugiej wojny światowej był naocznym świadkiem bitwy o Wielką Brytanię.
- Alianccy piloci byli lepsi.
- Po wojnie porucznik Dołęgowski został osadzony w więzieniu.
- Historia F. Ciszewskiego była już krótsza i mniej ciekawa.
- Pan Dołęgowski został odznaczony Krzyżem Walecznych, Krzyżem Virtuti Militari i innymi orderami.
- Kapitan Ciszewski został odznaczony wieloma modelami.
- Przebywanie nad jakimkolwiek kąpieliskiem jest przecież przyjemne.
- Filmy wideo były śmieszne i ekscytujące.

5. Szyk: N+Ł+P

- Autorem tej książki jest Arkady Fiedler.
- Problematykę utworu stanowi wojna.
- W każdym opisaną jest inna akcja.

- Zawarta jest w nim jedna myśl.
 - Treścią tego utworu przeważnie są walki polskich lotników z najeźdźcą hitlerowskim.
 - Takie pokrótce były przygody jednego z kombatantów.
6. Szyk: Ł+P+N
- To była pierwsza walka dywizjonu.
 - Byli to porucznik Dołęgowski i kapitan Ciszewski.
 - Był on oskarżony o działalność przeciw ojczyźnie.
7. Szyk: Ł+N+P
- W szczycie domu jest położona remiza.
 - Są to bardzo przyjemne miejsca na spacer.
 - Następnego dnia było gotowych do lotu jak zawsze 12 maszyn.
8. Szyk: P+N+Ł
- Kolorystyka reprodukcji jest bardzo uboga.
 - Jego trener oraz wszyscy kibice byli bardzo zadowoleni ze zwycięstwa M. Piotrowskiego.
 - Reprodukacja jest czarno-biała.
 - Obraz pod tytułem *Upadek Ikara* został namalowany przez P. Bruegla.
 - Wszystkie pomieszczenia w naszym domu są akurat dostosowane do potrzeb naszej rodziny.
 - Tak więc życie w mojej wiosce jest bardzo wesołe i urozmaicone.
9. Szyk: Ł+N
- W 1987 został zatrudniony do serialu kryminalnego.
 - Był bardzo zadbany.
 - Byli bardzo okrutni.
 - Była to ogromna udręka.
10. Szyk: N+Ł
- Pomalowany jest na kolor żółty.

II. Szyk wypowiedzeń składowych wypowiedzenia złożonego

1. Szyk: WŁ+WŁ

- Bali się jakiegoś pościgu, chcieli się ukryć przed ludźmi.
- Bohaterka mało nie straciła życia, była w opłakanym stanie.
- Właśnie on prosił ją o rękę i za to obiecał jej całe swe bogactwa oraz swą miłość.
- Dziewczynka długo chorowała i dlatego też kontakt z naturą ma jej pomóc w odzyskaniu sił.
- Rano odnalazł ich Segar i po naprawieniu wózka wrócili do chronobilu.
- Gad też ich zauważył i zaczął atakować.
- Wszyscy wraz z rodzicami Iki przyjechali na wakacje do Czarnego Kamienia

i zamieszkali w drewnianym domku na zboczu wysokiego wzgórza.

- Pierwsza na dwór wybiegła Ika, za nią pobiegła reszta dzieci.
- Była własnością myśliwego, bardzo wyróżniała się od innych psów.

2. Szyk: WG+PP

- Zebraliśmy się tutaj, aby omówić sprawę kolonii letnich, organizowanych w Grudziądzu w czasie wakacji, na których będziemy.
- W tej szkole upłynęły nam najpiękniejsze lata młodości, które będziemy mile i przyjemnie wspominać.
- Dziękujemy też swoim rodzicom, którzy przybyli na dziesięcisty apel.
- Dziękujemy wam za trud, nauczanie i wysiłek, który przeznaczycie dla nas.
- A w szczególności postanowił opisać wyczyny polskich lotników, którzy brali udział w bitwie.
- Naświetla nam wydarzenia, jakie rozgrywały się podczas tej walki.
- Maszyny, na których walczyli Polacy, były dużo lepsze od tych, na których walczone w kampanii wrześniowej.
- Zaczęła się bitwa, która trwała przeszło dwa miesiące.
- Panowie kombatanci bardzo ciekawie opowiadali nam o swoich przeżyciach, które miały miejsce w okresie drugiej wojny światowej.

3. Szyk: WG+PO

- Przeważnie były to walki nierównomierne, gdyż niemieccy żołnierze posiadali większą siłę ognia, lepsze uzbrojenie.
- Bitwa ta była najdziwniejszą z bitew, ponieważ toczyła się tylko w powietrzu.
- Było to wtedy, kiedy Polska znajdowała się pod jarzmem Hitlera.
- *Szyzyfowe prace* można zaliczyć do powieści biograficznych, gdyż pisarz utrwalił w niej swoje przeżycia z lat szkolnych.
- I zapewne uległby rusefikacji, gdyby nie wystąpienie Bernarda Zygiera.
- Moim zdaniem *Szyzyfowe prace* nazywamy utworem o dorastaniu młodzieży dlatego, że są tam opisane lata szkolne uczniów.

4. Szyk: WP+WP

- Polski Dywizjon 303 słynął nie tylko w lotnictwie Anglii, ale był na ustach całej Europy.
- W obozie dawano im bardzo mało jeść, a wykonywali bardzo ciężką pracę.
- Młodzieniec usiłował się tłumaczyć, ale to go nie uratowało od aresztowania.
- Zdziwił nie tylko Anglię, lecz cały świat swą bitnością w obronie angielskiego nieba.
- Utwór ten został napisany w 1940 roku, wydany zaś został w 1942 w Londynie i w 1943 w Warszawie.

Od pani dyrektor otrzymali piękne kwiaty, a od młodzieży duży aplauz.

5. Szyk: WG+PR

- W chwili startu mechanicy dostarczali lotnikowi maszynę, na której mógł polegać jak na najlepszym przyjacielu.
- Pisarz wpadł na pomysł ujęcia piórem rewelacyjnych wyczynów polskich lotników, o których tyle hymnów pochwalnych pisano w prasie angielskiej.
- Szkole natomiast panowie kombatanci wręczyli medal Bitwy nad Bzurą, za który pani dyrektor serdecznie podziękowała.
- Wówczas pan por. Dołęgowski wybrał spośród swych poddanych trzech żołnierzy, z którymi postanowił wydostać się za granice naszego kraju.

6. Szyk: WG+PD

- Gorąco namawiam do tego, aby wszyscy w tym uczestniczyli w naszej wyprawie.
- Będziemy was mile wspominać i zawsze mówić, że byliście fajnymi kolegami i kolegami.
- Przypomnijmy sobie, co było w tym miejscu kilka lat temu.
- Jeszcze dwa lata temu nie wierzyliśmy, że to wszystko się uda.
- Możemy powiedzieć, że pracował każdy uczeń.
- Sala gimnastyczna umożliwi nam to, że będziemy uzyskiwać lepsze wyniki w sporcie.
- Ćwiczenia przy drabinkach spowodują, że nasi koledzy nie będą mieć skrzywionych pleców.
- Widzimy, że Willi ma w sobie pewne uczucia.
- Zgadzam się ze zdaniem prokuratora, że postępował w sposób nieludzki.
- Przypomnijmy sobie, jak była wychowana młodzież w Niemczech.

7. Szyk: PO+WG

- Brygada martwi się o jego życie, gdy go zauważa po oczyszczeniu broni.
- Gdy ciocia pojechała do niej w odwiedziny, postanowiła być zawsze dla wszystkich dobra.
- Gdy dziewczynka powróciła ze szpitala, spotkała ją przygoda.
- Gdy połknął go, zdechł.
- Gdy dojeżdżali do okresu starożytnych Rzymian, zabrakło im czasu.
- Gdy przyszli goście, zaczęły się obrzędy.
- Gdy goście się bawili, przyszło dwóch wędrowców.
- Gdy dziecko podrosło, zaczęło mówić i chodzić, nazwano je Manią.

8. Szyk: WGa+PP+WGb

- Książka, którą ostatnio przeczytałem, była pt. *Polly*.
- O tym terrorze, jaki zadawał naród niemiecki, dowiadujemy się z wielu utworów.
- Ci, którzy pozostali przy życiu, kierowani byli do komory gazowej.

- Zdarzenie, które opiszę, działo się na moim podwórku.
- Filmy, które oglądałem z Bruce'em Lee, to *Droga smoka* i *Wejście smoka*.
- Pokój, w którym mieszkam, ma cztery metry długości i szerokości.
- W pokoju, w którym mieszkam, znajdują się wszystkie moje rzeczy.
- W bloku, w którym mieszkam, są trawniki.
- Miejscem, w którym mieszkam, jest Bydgoszcz.
- Zamiast basenu, który pięknie szumiał, rosna brzydkie iglaste krzaki.

9. Szyk: WW+WW

- Por. Dołęgowski jest starszy od kpt. Ciszewskiego, dlatego jego historia była ciekawsza.
- Nie znalazłem adresu cioci, więc nie mogłem ją odwiedzić.
- Był on człowiekiem niezwykle sprytnym, toteż ofiarą jego pomysłów padali nawet bogowie Olimpu.
- Trzeba pracować, bo kawałek chleba nie spadnie z nieba.
- Mówił bardzo ciekawie, zyskał zatem duży aplauz uczniów.

Zusammenfassung

Die Lehrtätigkeit im Bereich Kultur der geschriebenen Sprache läßt uns darauf schließen, daß eine gewisse Menge grammatischer Fehler in den schriftlichen Schülerarbeiten mit Abweichungen im Bereich der Wort- und Äußerungsfolge verbunden ist. Die betreffende Problematik wird in der linguistischen und methodischen Literatur kaum angedeutet und in den Lehrprogrammen und -büchern unzureichend vertreten.

Der Autor untersuchte das Bewußtsein der Schüler der achten Klasse im Bereich Wort- und Äußerungsfolge und stellte die meisten Fehler in den schriftlichen Schülerarbeiten auf diesem Niveau fest.

Die Ergebnisse dieser Untersuchungen sind bei der Bearbeitung von Übungen im Bereich Wort- und Äußerungsfolge für die Schüler der achten Grundschulklasse anzuwenden.